

IV. РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ І ЛАНДШАФТНА АРХІТЕКТУРА

УДК 904:72]:[712.253:58](477-25)

DOI: doi.org/10.5281/zenodo.3766209

Клименко А.В., Клюєнко О.В.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЛАНДШАФТІВ ТЕРИТОРІЇ БОТАНІЧНОГО САДУ ІМЕНІ М.М. ГРИШКА НАН УКРАЇНИ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Вивчення об'єктів природної та історико-культурної спадщини на території сучасного ботанічного саду імені М.М. Гришка НАН України (НБС) входить до 5-тирічної теми відділу ландшафтного будівництва (2017-2021 рр.). Тому нами були проаналізовані попередні матеріали, опубліковані на тему історико-культурної спадщини. Аналіз історичного аспекту розвитку території ботанічного саду показав його вплив на формування загального ландшафту саду. Ознайомлення відвідувачів з ландшафтами та рослинами саду проводиться наочно під час екскурсій. Деякі об'єкти культурної спадщини ми можемо показати, а про інші тільки розповісти, чого замало. Багато відвідувачів гуляють самотійно, тому необхідно проводити популяризацію історико-культурної спадщини не тільки за допомогою екскурсій, але й усіма іншими можливими способами, які можуть викликати інтерес відвідувачів різного віку, особливо молоді, та посприяти підняттю загального рівня екологічної культури.

Ключові слова: культурна спадщина, інформація, національний ботанічний сад.

Постановка проблеми. Територія, яку нині займає НБС, цікава не тільки багатьма колекціями й експозиціями рослин, але також об'єктами культурної спадщини, історичними подіями, що відбувалися в різні часи, та постатями, що пов'язані з цією місцевістю. Розкриття та популяризація історичного аспекту розвитку НБС та його сучасної території є актуальним питанням, тому дослідження історичного минулого та репрезентація культурної спадщини території свого розташування є одними з напрямків роботи Національного ботанічного саду імені М.М. Гришка НАН України (НБС).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Тематика культурної спадщини знайшла своє місце у багатьох працях науковців та дослідників-краєзнавців. Нами було проведено ретельний відбір наукових, літературних, рукописних джерел і фотографії на тему культурної спадщини на території, яку нині займає НБС.

Метою статті є проведення аналізу історичного аспекту розвитку території ботанічного саду та його впливу на формування загального ландшафту. Узагальнити та систематизувати найбільш цікаві та маловідомі матеріали й зробити

Клименко А.В., Клюєнко О.В., 2020.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

Article Info: Received: April 12, 2020;

Final revision: April 28, 2020; Accepted: May 8, 2020.

їх більш доступними широкому колу читачів та представити в цій статті. Запропонувати шляхи підвищення рівня поінформованості городян та гостей міста з приводу об'єктів історико-культурної спадщини, що знаходилися або частково збереглися на території НБС.

Одним з найважливіших наших завдань сьогодні є якнайповніше використати всі можливості популяризації знань, формування світогляду та екологічної культури у населення, так як територія НБС має давню історію, де сьогодні гармонійно об'єднуються світ природи, науки та духовності.

Матеріали та методи. Об'єктами досліджень є історико-культурна спадщина: пам'ятки історії і культури території НБС, цікаві історичні відомості про місця розташування окремих будівель, що пов'язані з історичними подіями та відомими людьми. Нами були проведені натурні обстеження, використано фотографічні, літературні, картографічні та архівні джерела, усні спогади, консультації зі спеціалістами музеїв «Київська фортеця» та «Історії Києва» для визначення та уточнення місць розташування об'єктів культурної спадщини.

Викладання основного матеріалу. Сьогодні відомо, що людські поселення над Дніпром існували ще 5 тисяч років тому. Зокрема, на північно-східній окраїні ботанічного саду на крутому схилі над Дніпром знаходилося пізньотрипільське поселення [5, с. 85, 91], залишки якого були виявлені групою археологів інституту археології НАН України під керівництвом І.І. Мовчана у 1971-1972 роках. Крім пізньотрипільського поселення, археологами були знайдено сліди цивілізацій різних часів та культурних шарів. Найважливішою зі знахідок є розташування літописного княжого палацу XI–XII століть «Красний двір» [5, с. 88-89] (на території колекції сосен) і сліди оборонних споруд того ж часу на плато і мисі, що піднімається над Дніпром. Вперше «Красний двір» згадується у 1070 році, коли гора Звіринець разом з прилеглими дворами була подарована Видубицькому монастирю князем Всеволодом Ярославичем (1030-1093), засновником позаміської резиденції «Красний двір» Пізніше «Красний двір» слугував позаміською резиденцією його сину князю Володимирі Мономаху (1053-1125) і його нащадкам, київським князям роду Мономаховичів, та був вкрай важливим оборонним пунктом, який захищав Видубицький монастир [5, с. 80-82], переправу через Дніпро і підступи до центральної частини міста. Оборонні споруди «Красного двору» склалися з декількох частин: 1) палацових, які оточували палацово-садибну територію; 2) потужних оборонних укріплень на мисі. Палацові укріплення представляли глибокий рів і вал з частоколом. Вони оточували територію, де нині знаходиться колекція сосен. Найбільш важливими були укріплення на мисі над Дніпром. Археологи описали результати своїх досліджень і склали мапу розкопок, ці матеріали опубліковані в статті [5, с. 80-91]. Також на місці колекції сосен за даними археологів у XVI–XVII сторіччях

існувало велике гончарне підприємство, яке забезпечувало Видубицький монастир та місто посудом і кахлем. У 2010 році з ініціативи адміністрації Шевченківського району Києва та дирекції НБС на краю мису побудовано стилізований фрагмент оборонних споруд «Красного двору». Цей мис тепер носить назву «Чайка» на честь відомого київського хірурга-уролога професора Андроника Архиповича Чайки (1881-1968), одного із засновників урологічної школи в Україні, саме тут знаходився його дачний маєток [4]. Згідно проекту розвитку НБС у нижній частини мису запропоновано створити нову ділянку на місці, де археологи знайшли залишки поселення трипільців («Ділянка Трипільської культури») та розширити існуючу експозиційну ділянку («Красний двір»).

На північно-західній та північній околицях НБС знаходяться Звіринецькі печери стародавнього Звіринецького монастиря, що існували до монголо-татарської навали. Під час набігів кочівників в підземеллях ховалися разом з ченцями сім'ї місцевих жителів. Відома дослідниця печер міста Києва та його околиць О.А. Воронцова, яка очолювала відділ «Київ підземний», датує заснування монастиря приблизно 1180 р. [2, с. 125]. Печери розташовані в межах ділянок НБС «Березовий гай», «Ліщини», «Голонасіні» та частково під вулицею Мічуріна на глибині 13-14 м. Печерам присвоєно статус пам'ятки археології національного значення. Ця місцевість не підлягає забудові. Нажаль про це мало відомо забудовникам, які постійно намагаються що не будь побудувати вдовж кордону НБС, навіть на підземеллях.

В XI–XII столітті на Звіринці (назва історичної місцевості) був заповідний ліс – місце князівських полювань. Тепер на Звіринці розташовано НБС, який отримав заповідний статус. Ботанічний сад знаходиться на крутому пагорбі над Видубицьким монастирем. Видубицький монастир має статус пам'ятки археології національного значення. Краєвиди, які відкриваються з території НБС на Видубицький монастир, не мають собі рівних за красою не тільки у Києві, але і далеко за його межами. Відомий ландшафтний архітектор професор Леонід Іванович Рубцов отримав у 1967 році диплом союзу архітекторів колишнього СРСР за проект «Саду бузку» [8, с. 103-106], який він розташував на чотирьох терасах над Видубицьким монастирем, використавши споруди монастиря на задньому плані, як картину, що слугує фоном різнокольоровим колекціям бузку по принципу використання «пейзажу в позики».

Звіринецькі укріплення Нової Печерської фортеці займають значну територію НБС від центрального входу до західної та північної околиці саду. У 2012 році Звіринецькі укріплення набули статусу пам'ятки містобудування національного значення [1]. Вони були збудовані у період підготовки війни з Наполеоном (1810-1812 рр.). Звіринецькі укріплення являють собою земляну фортецю бастионного типу з шістьма полігонами [10, с. 92]. Вони розміщені на ви-

сочині, що знаходиться недалеко від Києво-Печерської цитаделі. Звіринецькі укріплення частково розібрані під час розбудови НБС. Фрагменти укріплень збереглися в районі колекційно-експозиційних ділянок: «Гірський сад», «Альпійський сад», «Трояндовий струмок», «Сад ароматів», «Шипшини», «Декоративні представники родини *Cornaceae*», «Березовий гай», «Ліщини», «Голонасінні». Центральна частина укріплень (розібрана) знаходилася у зоні сучасного «Саду троянд» та ділянки «Топіарне мистецтво». Звіринецькі укріплення Печерської фортеці є важливим об'єктом військових фортифікацій, безпосередньо пов'язаним з історичними подіями, життям та діяльністю видатних людей, таких як військові інженери: генерал-майор Іван Глухов, генерал майор Карл Опперман, генерал-лейтенант Христин Іванович Трузсон, командувач загоном військ від резервної армії військовий і державний діяч того часу генерал Олексій Петрович Єрмолов [10, с. 86, 90, 94-96]. З 2012 р. залишки Звіринецьких укріплень мають охоронний статус пам'ятки містобудування національного значення, знаходяться на балансі Київміськради [1]. Фактично Звіринецькі укріплення займали площу близько 20 га.

В історичній місцевості, яка зберегла свою назву «Караваївщина на Звіринці» (нині територія формового та плодкових садів ботанічного саду, розсаднику відділу ландшафтного будівництва, ділянок «Український сад» та «Степи України»), з 1860-х до 1875 р. за даними «Межової книги» перебував маєток «Прибережна відрада» відомого київського офтальмолога В.О. Караваєва (1811-1892), його спадковий міський вигін, сусіднє приватне володіння міщан Головацьких та ділянка цегельного заводу [12]. Він заснував першу в Російській імперії та в Україні клініку очних хвороб, виконав більше 16 тис. операцій, у тому числі близько 3 тис. з видалення катаракти, також слідом за професором М. Пироговим в 1847 році застосував ефірний наркоз під час операції. Пам'ять про відомого хірурга В.О. Караваєва досі присутня в назві місцевості, що знаходиться на території НБС, хоча його маєток (що ймовірно був розташований, де нині знаходиться природно-географічна ділянка «Степи України») [4], не зберігся. Поруч з маєтком «Прибережна відрада» був побудований казенний цегляний завод Наказу громадського піклування. Через похилий вік та близьку побудову залізниці В.О. Караваєв продав «Прибережну відраду» і купив землі ближче до дому та університету, де тепер знаходиться міська станція залізниці «Караваєві дачі» [12].

На «Караваївці» в роки розбудови ботанічного саду була літня дача академіка М.М. Гришка, директора, ім'я якого носить НБС, але, на жаль, ця дача не збереглася [7]. В цьому будинку після М.М. Гришка жили Людмила Завидова, селекціонер хризантем, та родина Ільєнко Олексія Олексійовича, який згодом став директором дендропарку Тростянець, що на Черкащині.

В ботанічному саду з 1948 по 1973 рік жив та працював видатний ботанік, доктор наук, професор Сигізмунд Семенович Харкевич (1921-1998). Його будинок знаходився біля головної купольної оранжереї (не зберігся). Створений ним в Києві гербарій у 1973 році налічував понад 80000 аркушів, з яких 32000 – особисті збори С.С. Харкевича. На основі цього гербарію було розпочато створення Гербарію НБС імені М.М. Гришка НАНУ [6, с. 107]. Завідував відділом Природної флори ботанічного саду. З 1973 року він переїхав на Далекий Схід, де зайняв за конкурсом посаду завідувача лабораторією вищих рослин, потім очолював відділ ботаніки Біолого-грунтового інституту Далекосхідного наукового центру Академії наук СРСР (Владивосток). На Далекому Сході він займався поглибленим вивченням флори цього регіону. С.С. Харкевич був консультантом 25-томного видання «Флори Китаю».

На території НБС знаходиться Свято-Троїцький (Іонинський) монастир, роки розбудови якого 1866-1872. Троїцька церква монастиря була побудована у 1871-1872 роках та у 1897 році храм було розширено за проектом архітектора Володимира Ніколаєва. Троїцька церква та братський корпус монастиря (колишня лікарня початку ХХ ст.) з 1979 р. мають охоронний статус пам'яток містобудування. Засновником монастирю був архімандрит Іона (1802-1902) (в миру Іоанн Мірошніченко), який проживав поруч з храмом в невеликому двоповерховому будинку. Будинок не зберігся, але на цьому місці ченцями встановлено пам'ятний знак у вигляді хреста. За задумом архімандрита Іони, крім церкви, лікарні, школи, притулку для 30 сиріт, житла для ченців, будинку для прочан, майстерень, службових приміщень, було розпочато будівництво величезної дзвіниці, височиною 110 м, вище від Лаврської, яка має висоту 99 м. Але Перша світова війна та слідує за нею революція та громадянська війна зупинили будівництво найвищої в Російській імперії дзвіниці. Побудована частина дзвіниці була розібрана, цеглини було використано на будівництві одного з корпусів Політехнічного університету [2, с. 75-76].

Біля церкви розташовані колекції НБС з гіркокаштанів, півонії деревоподібної. Біля братського корпусу насаджено тиси, букетна посадка бука лісового, яблуня Недзвєцького та яблуня пурпурова 'Pendula', вейгели, ялівці козацькі.

На території НБС біля церкви та братського корпусу нами знайдено декілька видів цеглин, на деяких цеглинах дуже чітко видно клейма приватних цегляних заводів Києва та передмістя. Це заводи отця Андріана Фомича та його сина Льва Андріановича Доломакіних (в Корчуватому та на Деміївці), заводи Адама Снежко, його сина Сергія та дочки Олени, племінників: Флорентія Олександровича та Іллі Андрійовича (в Нових Петрівцях і Корчуватому), заводи Юлії Олексіївни Шатової (на Деміївці) [9, с. 9, 14, 22-23, 29-30]. Це свідчить,

що з середини 19-го та на початку 20-го століть при будівництві використовували будматеріали місцевих заводів.

З 1909 року була відкрита Звіринецька лінія трамваю (номер маршруту 12), яка забезпечувала можливість парафіянам без перешкод відвідувати Свято-Троїцький (Іонинський) монастир. Її перша лінія проходила від товарної станції по вул. Печерській (бул. Лесі Українки), далі по вул. Свято-Троїцькій (вул. Бастіонна), вул. Видубицькій (сучасна Гінгова алея НБС), і до кінцевої зупинки біля Свято-Троїцького (Іонинського) монастиря. З часом маршрут був подовжений. З 1 січня 1914 року маршрут № 12 став ходити від товарної станції (нині залізнична станція Протасів Яр) до Свято-Троїцького монастиря [3]. З початком Першої світової війни трамвайні колії були прокладені майже до кожної лікарні та монастиря, які надавали допомогу пораненим. Завдяки 12-му маршруту Звіринецької лінії лікарня Свято-Троїцького монастиря приймала на лікування до півтори сотні хворих одночасно.

Свято-Троїцький монастир (Іонинський) для збереження обителі у 1928 р. був переоформлений в церковно-трудова артіль «Праця» та припинив своє існування у 1934 р. у зв'язку з початком будівництва нового ботанічного саду у 1935 р. Після закриття монастиря в будинку архімандрита з 1948 по 1960 рр. в час розбудови ботанічного саду на другому поверсі жив видатний вчений, професор, ландшафтний архітектор Л.І. Рубцов з родиною [7]. На першому поверсі жили Таланцеви, Віра Таланцева була секретарем директора М.М. Гришка. Професор Л.І. Рубцов (1902-1980) вніс неоціненний вклад у розбудову ботанічного саду. Поряд з цим будинком знаходився одноповерховий будинок (не зберігся), де жила завідувача бібліотекою Влеско та родина Бризгалових, які працювали в Лимонарії та у відділі Захисту рослин [7]. Біля церкви (зараз трапезна) зберігся будинок цитолога-ембріолога М.В. Черноярова (1889-1972), учня з наукової школи С.Г. Навашина. М.В. Чернояров дослідив процеси, що відбуваються в живій клітині при її поділі. Він працював, не звертаючи уваги на труднощі, пов'язані з його здоров'ям (ходив за допомогою милиці). Поряд з садом форзиції знаходився будиночок, де жила родина Ніни Олександрівни Ляпунової, яка разом з Л.І. Рубцовим та Жоголевою створювала «Сад Бузку». Вона – автор одного з сортів бузку. Її син також зайнявся науковою діяльністю, став доктором хімічних наук [7].

На верхньому майданчику «Саду Бузку» знаходився двохповерховий аспірантський гуртожиток першого року навчання, де в одній кімнаті жили майбутній академік НАН України Дмитро Михайлович Гродзинський та майбутній поет, літературознавець, мовознавець, перекладач Іван Олексійович Світличний [7]. На території ботанічного саду, поряд з нинішнім адміністративним будинком проживав відомий селекціонер ломиносів (витких рослин) Михайло Івано-

вич Орлов (1918-2000) [7]. Від заснування саду у 1935 році над його розбудовою працювала ціла низка видатних талановитих людей [11]. В плануванні наукової частини ботсаду приймали участь його директор академік М.М. Гришко (1901-1964) та видатні вчені Академії наук України [11].

Висновки. Одним з напрямків роботи відділу ландшафтного будівництва є розробка концепції розвитку території НБС, зокрема і реалізація її історичної складової у вигляді нових («Ділянка Трипільської культури») та розширення існуючих експозиційних ділянок («Красний двір»), розробка інформаційного забезпечення для вже існуючих ділянок, територія яких пов'язана з цікавими історичними фактами, та використання останніх підчас благоустрою території саду. Так, наприклад, літне кафе, що розміщується сьогодні на місці кінцевої зупинки трамваю Звіринецької лінії маршруту №12, можна оформити у вигляді трамваю-кафе, а поряд поставити скульптурну композицію, присвячену цьому трамваю, що ходив по 12-му маршруту.

Нами були уточненні та визначені місця розташування об'єктів культурної спадщини на території окремих ділянок НБС згідно опрацьованих відповідних наукових та краєзнавчих матеріалів, спогадів співробітників саду, консультацій, проведених з працівниками музею «Київська фортеця». Запропоновані шляхи підвищення рівня поінформованості відвідувачів саду загальнодоступними методами за допомогою розробки тематичних екскурсій та інформаційного забезпечення. Наприклад: 1) встановити невеликі інформаційні щити або валуни з написами та малюнками плану Звіринецьких укріплень на залишках цього об'єкту військових фортифікації в різних частинах знаходження; 2) встановити пам'ятні знаки у місцях, де знаходилася дача першого директора М.М. Гришка; житлові споруди: відомого лікаря В.О. Караваєва, професора А.А. Чайки, відомого вченого С.С. Харкевича; 3) оформити за спеціально розробленими проектами місця колишнього розташування цікавих та значимих об'єктів культурної спадщини за допомогою малих архітектурних форм, скульптурних композицій, декоративних стінок з малюнками на тему об'єкту культурної спадщини, який було розташовано на цьому місці. Інформація повинна бути цікавою, продуманою та дозованою, розміщуватися в місцях відпочинку, на оглядових майданчиках. Скульптурні композиції у вигляді об'єктів культурної спадщини повинні бути невеликими, але зручними для огляду. На інформаційних щитах, де презентуються ділянки, в описах має бути згадано про їх історичну цінність. Задача – пробудити інтерес відвідувачів, що пов'язане насамперед з розширенням кругозору та підняттям загального рівня екологічної культури поведінки, якої не вистачає сучасним відвідувачам НБС, а також інших місць природно-заповідного фонду та лісів. Тому збір та аналіз історичних відомостей щодо сучасної території саду є актуальним.

Література

1. Бойко Р.В., Клименко А.В., Клюєнко О.В. Об'єкти культурної спадщини на території національного ботанічного саду імені М.М. Гришка НАН України // X Міжнар. наук. конф. «Ландшафтна архітектура в ботанічних садах і дендропарках: мат-ли конф., 12-15 черв. 2018 р. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2018. С. 365-370.
2. Воронцова О.А. Київські печери. Путівник. К.: Амадей, 2005. 192 с.
3. Звіринецька лінія трамваю – історична складова розвитку території Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України / А.В. Клименко, О.В. Клюєнко., Р.В. Бойко та [ін.] // X Міжнар. наук. конф. «Ландшафтна архітектура в ботанічних садах і дендропарках: мат-ли конф., 12-15 черв. 2018 р. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2018. С. 413-417.
4. Кваша В.В. Усні спогади. Київ, 14. 06. 2015.
5. Мовчан І.І. Археологічні дослідження на Видубичах // Стародавній Київ: зб. наук. праць. К.: Наук. думка, 1975. С. 80-106.
6. Мельник В.І., Діденко С.Я., Чувікіна Н.В. Життя та наукова діяльність С.С. Харкевича // Інтродукція рослин, 2005, №3. С. 106-112.
7. Рубцова О.Л. Усні спогади. Київ, 24.07. 2018.
8. Рубцова Е.Л., Чувикина Н.В., Клименко А.В. Использование памятников культовой архитектуры в ландшафтах Национального ботанического сада им. Н.Н. Гришка НАН Украины // Мат-лы IX Междунар. науч. конф. «Ландшафтная архитектура в ботанических садах и дендропарках» 4-7 сент. 2017. Соловки, 2017. С. 103-106.
9. Семилетов П. Киевский кирпич. Самиздат, 2017. 98 с.
10. Ситкарева О.В. Киевская крепость VIII-XIX вв. К.: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997. 196 с.
11. Чувікіна Н.В., Клименко С.В. Вони будували сад. Біографічний довідник. К., 2009. 172 с.
12. Сергей Гайдук (Ю. Морина). Караваевы дачи. URL: <https://h.ua/story/99151/> (дата звернення 18.05.2008).

Summary

Klimenko A.V., Kluenko O.V. Transformation of landscapes of the territory of the botanical garden named after M.M. Gryshko NAS of Ukraine in historical aspect.

Studying objects of natural, historical and cultural legacies situated on M.M. Gryshko National Botanical Garden NAS of Ukraine territory is included into Landscape Building Department's five year subject (2017-2021). For that reason we have analyzed previous materials published on that topic. Historical aspect analysis of Botanical Garden territory development has shown the way history shaped the general landscape of the Garden. Familiarization of visitors with landscapes and plants of the Garden is conducted in person during excursions. Certain objects of cultural legacy can be shown; others can only be spoken about, which is not enough. Many visitors walk around on their own, therefore popularization of historical and cultural legacy should not be conducted solely with excursions, but by all possible means able to evoke interest in visitors of different age, especially in youth. Generating interest is bound to broadening horizons and rising general levels of ecological culture of behavior, which usually is lacking in modern day visitors of the Botanical Garden as well as in visitors of other sites of the nature reserve fund and forests. Rising levels of awareness in the city dwellers and guests of the capital can be achieved by developing the necessary informational support in the Garden. Representation of the cultural legacy that is situated on NBG territory is one of M.M. Gryshko National Botanical Garden NAS of Ukraine directions of work.

Key words: cultural legacy, information, National Botanic Garden.